

Virgil *Aeneid*

Virgil *Aeneid* Book XII 1–106, 614–727

Turnus ut infractos adverso Marte Latinos
defecisse videt, sua nunc promissa reposci,
se signari oculis, ultro implacabilis ardet
attollitque animos. Poenorum qualis in arvis
saucius ille gravi venantum vulnere pectus 5
tum demum movet arma leo gaudetque comantes
excutiens cervice toros fixumque latronis
impavidus frangit telum et fremit ore cruento:
haud secus accenso gliscit violentia Turno.
tum sic adfatur regem atque ita turbidus infit: 10
“nulla mora in Turno; nihil est quod dicta retractent
ignavi Aeneadae, nec quae pepigere recusent:
congregior. fer sacra, pater, et concipe foedus.
aut hac Dardanium dextra sub Tartara mittam
desertorem Asiae (sedeant spectentque Latini), 15
et solus ferro crimen commune refellam,
aut habeat victos, cedat Lavinia coniunx.”
olli sedato respondit corde Latinus:
“o praestans animi iuvenis, quantum ipse feroci
virtute exsuperas, tanto me impensius aequum est 20
consulere atque omnes metuentem expendere casus.
sunt tibi regna patris Dauni, sunt oppida capta
multa manu, nec non aurumque animusque Latino est;

sunt aliae innuptae Latio et Laurentibus arvis
nec genus indecores. sine me haec haud mollia fatu 25
sublatis aperire dolis, simul hoc animo hauri:
me natam nulli veterum sociare procorum
fas erat, idque omnes divique hominesque canebant.
victus amore tui, cognato sanguine victus
coniugis et maestae lacrimis, vincla omnia rupi: 30
promissam eripui genero, arma impia sumpsi.
ex illo qui me casus, quae, Turne, sequantur
bella, vides, quantos primus patiare labores.
bis magna victi pugna vix urbe tuemur
spes Italas; recalent nostro Thybrina fluenta 35
sanguine adhuc campique ingentes ossibus albert.
quo referor totiens? quae mentem insania mutat?
si Turno exstincto socios sum ascire paratus,
cur non incolumi potius certamina tollo?
quid consanguinei Rutuli, quid cetera dicet 40
Italia, ad mortem si te (fors dicta refutet!)
prodiderim, natam et conubia nostra petentem?
respice res bello varias, miserere parentis
longaevi, quem nunc maestum patria Ardea longe
dividit.” haudquaquam dictis violentia Turni 45
flectitur; exsuperat magis aegrescitque medendo.
ut primum fari potuit, sic institit ore:
“quam pro me curam geris, hanc, precor, optime, pro me
deponas letumque sinas pro laude pacisci.
et nos tela, pater, ferrumque haud debile dextra 50

spargimus, et nostro sequitur de vulnere sanguis.

longe illi dea mater erit, quae nube fugacem
feminea tegat et vanis sese occulat umbris.”

at regina nova pugnae conterrita sorte

flebat et ardentem generum moritura tenebat: 55

“Turne, per has ego te lacrimas, per si quis Amatae
tangit honos animum – spes tu nunc una, senectae
tu requies miserae, decus imperiumque Latini
te penes, in te omnis domus inclinata recumbit –
unum oro: desiste manum committere Teucris. 60

qui te cumque manent isto certamine casus
et me, Turne, manent; simul haec invisa relinquam
lumina nec generum Aenean captiva videbo.”

accepit vocem lacrimis Lavinia matris
flagrantes perfusa genas, cui plurimus ignem 65

subiecit rubor et calefacta per ora cucurrit.

Indum sanguineo veluti violaverit ostro

si quis ebur, aut mixta rubent ubi lilia multa
alba rosa, tales virgo dabat ore colores.

illum turbat amor figitque in virgine vultus; 70

ardet in arma magis paucisque adfatur Amatam:

“ne, quaeso, ne me lacrimis neve omine tanto
prosequere in duri certamina Martis euntem,
o mater; neque enim Turno mora libera mortis.

nuntius haec, Idmon, Phrygio mea dicta tyranno 75

haud placitura refer: cum primum crastina caelo
puniceis invecta rotis Aurora rubebit,

non Teucros agat in Rutulos, Teucrum arma quiescant

et Rutuli; nostro dirimamus sanguine bellum,

illo quaeratur coniunx Lavinia campo.”

80

haec ubi dicta dedit rapidusque in tecta recessit,

poscit equos gaudetque tuens ante ora frementes,

Pilumno quos ipsa decus dedit Orithyia,

qui candore nives anteirent, cursibus auras.

circumstant properi aurigae manibusque lacessunt

85

pectora plausa cavis et colla comantia pectunt.

ipse dehinc auro squalentem alboque orichalco

circumdat loricae umeris, simul aptat habendo

ensemque clipeumque et rubrae cornua cristae,

ensem quem Dauno ignipotens deus ipse parenti

90

fecerat et Stygia candentem tinxerat unda.

exim quae mediis ingenti adnixa columnae

aedibus astabat, validam vi corripit hastam,

Actoris Aurunci spoliis, quassatque trementem

vociferans: “nunc, o numquam frustrata vocatus

95

hasta meos, nunc tempus adest: te maximus Actor,

te Turni nunc dextra gerit; da sternere corpus

loricamque manu valida lacerare revulsam

semiviri Phrygis et foedare in pulvere crines

vibratos calido ferro murraque madentes.”

100

his agitur furiis, totoque ardentis ab ore

scintillae absistunt, oculis micat acribus ignis:

mugitus veluti cum prima in proelia taurus

terrificos ciet aut irasci in cornua temptat

arboris obnixus trunco, ventosque lacessit

105

ictibus aut sparsa ad pugnam proludit harena.

107-613: Aeneas is keen to fight, and the next morning preparations are made for the single combat; but the goddess Juno intervenes to disrupt these, and battle between the Trojans and Italians recommences. Aeneas is wounded, but after being healed he returns to the field and soon begins an assault on Latinus' city. The citizens panic, and Queen Amata kills herself in despair.

interea extremo bellator in aequore Turnus

palantes sequitur paucos iam segnior atque

615

iam minus atque minus successu laetus equorum.

attulit hunc illi caecis terroribus aura

commixtum clamorem, arrectasque impulit aures

confusae sonus urbis et inlaetabile murmur.

“ei mihi! quid tanto turbantur moenia luctu?

620

quisve ruit tantus diversa clamor ab urbe?”

sic ait, adductisque amens subsistit habenis.

atque huic, in faciem soror ut conversa Metisci

aurigae currumque et equos et lora regebat,

talibus occurrit dictis: “hac, Turne, sequamur

625

Troiugenas, qua prima viam victoria pandit;

sunt alii qui tecta manu defendere possint.

ingruit Aeneas Italis et proelia miscet:

et nos saeva manu mittamus funera Teucris.

nec numero inferior pugnae neque honore recedes.”

630

Turnus ad haec:

“o soror, et dudum agnovi, cum prima per artem

foedera turbasti teque haec in bella dedisti,
et nunc nequiquam fallis dea. sed quis Olympo
demissam tantos voluit te ferre labores? 635

an fratris miseri letum ut crudele videres?
nam quid ago? aut quae iam spondet Fortuna salutem?
vidi oculos ante ipse meos me voce vocantem
Murratum, quo non superat mihi carior alter,
oppetere ingentem atque ingenti vulnere victum. 640

occidit infelix ne nostrum dedecus Ufens
aspiceret; Teucrum potiuntur corpore et armis.
excindite domos (id rebus defuit unum)
perpetiar, dextra nec Drancus dicta refellam?
terga dabo et Turnum fugientem haec terra videbit? 645

usque adeone mori miserum est? vos o mihi, Manes,
este boni, quoniam superis aversa voluntas.
sancta ad vos anima atque istius inscia culpae
descendam magnorum haud umquam indignus avorum.”
vix ea fatus erat: medios volat ecce per hostes 650

vectus equo spumante Saces, adversa sagitta
saucius ora, ruitque implorans nomine Turnum:
“Turne, in te suprema salus, miserere tuorum.
fulminat Aeneas armis summasque minatur
deiecturum arces Italum excidioque daturum, 655

iamque faces ad tecta volant. in te ora Latini,
in te oculos referunt; mussat rex ipse Latinus
quos generos vocet aut quae sese ad foedera flectat.

praeterea regina, tui fidissima, dextra
occidit ipsa sua lucemque exterrita fugit. 660

soli pro portis Messapus et acer Atinas
sustentant acies; circum hos utrimque phalanges
stant densae strictisque seges mucronibus horret
ferrea. tu currum deserto in gramine versas.”
obstipuit varia confusus imagine rerum 665

Turnus et obtutu tacito stetit; aestuat ingens
uno in corde pudor mixtoque insania luctu
et furiis agitatus amor et conscia virtus.
ut primum discussae umbrae et lux reddita menti,
ardentes oculorum orbis ad moenia torsit 670

turbidus eque rotis magnam respexit ad urbem.
ecce autem flammis inter tabulata volutus
ad caelum undabat vertex turrimque tenebat,
turrim compactis trabibus quam eduxerat ipse
subdideratque rotas pontesque instraverat altos. 675

“iam iam fata, soror, superant: absiste morari;
quo deus et quo dura vocat Fortuna sequamur.
stat conferre manum Aeneae, stat quidquid acerbi est
morte pati, neque me indecorem, germana, videbis
amplius. hunc, oro, sine me furere ante furorem.” 680

dixit, et e curru saltum dedit ocuis arvis
perque hostes, per tela ruit maestamque sororem
deserit ac rapido cursu media agmina rumpit.
ac veluti montis saxum de vertice praeceps
cum ruit avulsum vento, seu turbidus imber 685

proluit aut annis solvit sublapsa vetustas;
fertur in abruptum magno mons improbus actu
exsultatque solo, silvas armenta virosque
involvens secum: disiecta per agmina Turnus
sic urbis ruit ad muros, ubi plurima fuso 690
sanguine terra madet striduntque hastilibus aerae,
significatque manu et magno simul incipit ore:
“parcite iam, Rutuli, et vos tela inhibete, Latini.
quaecumque est fortuna, mea est; me verius unum
pro vobis foedus luere et decernere ferro.” 695
discessere omnes medii spatiumque dedere.
at pater Aeneas audito nomine Turni
deserit et muros et summas deserit arces
praecipitatque moras omnes, opera omnia rumpit
laetitia exsultans horrendumque intonat armis: 700
quantus Athos aut quantus Eryx aut ipse coruscis
cum fremit ilicibus quantus gaudetque nivali
vertice se attollens pater Appenninus ad auras.
iam vero et Rutuli certatim et Troes et omnes
convertere oculos Itali, quique alta tenebant 705
moenia quique imos pulsabant ariete muros,
armaque deposuere umeris. stupet ipse Latinus
ingentes, genitos diversis partibus orbis,
inter se coiisse viros et cernere ferro.
atque illi, ut vacuo patuerunt aequore campi, 710
procurso rapido coniectis eminus hastis
invadunt Martem clipeis atque aere sonoro.

dat gemitum tellus; tum crebros ensibus ictus
congeminant, fors et virtus miscentur in unum.

ac velut ingenti Sila summove Taburno 715

cum duo conversis inimica in proelia tauri
frontibus incurrunt, pavidi cessere magistri,
stat pecus omne metu mutum, mussantque iuvencae
quis nemori imperitet, quem tota armenta sequantur;

illi inter sese multa vi vulnera miscent 720

cornuaque obnixi infigunt et sanguine largo
colla armosque lavant, gemitu nemus omne remugit:
non aliter Tros Aeneas et Daunius heros
concurrunt clipeis, ingens fragor aethera complet.

Iuppiter ipse duas aequato examine lances 725

sustinet et fata imponit diversa duorum,
quem damnet labor et quo vergat pondere letum.